

9. Лукин В. 100 еврейских местечек. Исторический путеводитель / В. Лукин, Б. Хаймович. — Вып. 1. Подолия. — 2-е изд., испр. и доп. — Иерусалим; Санкт-Петербург, 1998. — 320 с.
10. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. — 1894. — № 51.
11. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. — 1894. — № 52.
12. Освіта і шкільництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/osvita-i-shkilnictvo>.
13. Пальшкова І. Народні початкові школи України в II половині XIX — на початку XX століття [Електронний ресурс] / Ірина Пальшкова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. — Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. — Випуск 43, ч. 2. — Режим доступу до ресурсу: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80.000/Desktop/Ppps\\_2012\\_43\(2\)\\_44.pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80.000/Desktop/Ppps_2012_43(2)_44.pdf).
14. Первый церковно-школьный съезд в г. Киеве 15-25 июля 1894 г. // Подольские епархиальные ведомости. — 1894. — № 38.
15. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. / В. С. Перерва. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. — 672 с., іл.
16. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. — Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008 — XII + 996 с.
17. Романюк Ю. Шкільна політика царизму в галузі початкової освіти на теренах Подільської губернії / Ю. Романюк // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» - 1'2013). — Хмельницький: ІРД, 2013. — Ч. 1. — С. 300-308.
18. Щур Л. О. Євреї та навчальні заклади Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст. / Л. О. Щур // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. — Т. 10. — С. 255-263.

**Вікторія Волошенко,**  
кандидат історичних наук,  
доцент кафедри теорії  
та історії держави і права  
Національного транспортного  
університету

## ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XIX ст. В «ІСТОРІЯХ ДЛЯ НАРОДУ» П. ВІКУЛА ТА О. ТАРНАВСЬКОГО

*Стаття присвячена проблемі популяризації регіонально-історичних досліджень на Поділлі наприкінці XIX ст. на прикладі брошур «Прошедшее Подолии» священика Павла Вікула та «Краткая история Подолии» педагога Олександра Тарнавського. Вказано на особливу роль церковних структур у суспільному і культурному житті краю, що уможливило появу популярних праць з української регіональної історії в умовах жорсткого урядового контролю змісту видань «для народу».*

**Ключові слова:** література для народу, популярна історія, Поділля, українське селянство, популяризація регіонально-історичних досліджень.

Доступ до результатів регіонально-історичних досліджень, які активно проводились на Поділлі через структури православної церкви, до кінця XIX ст. переважно був локалізованим у колах самої церковної спільноти і тих представників «освіченої більшості», які мали можливість читати відповідні історичні розвідки, випущені у світ окремими виданнями або вміщені на сторінках церковної періодики. Широка популяризація накопиченої історичної інформації про минуле цих українських земель була унеможливлена через загальну політику російських властей з контролювання каналів поширення та змісту друкованої продукції для «народу» (так званої «народної» літератури). Якщо дія циркулярів 1864 р. і 1876 р. вкрай утруднювала реалізацію національного проекту популяризації власної історії рідною мовою, то ще ціла низка загальноімперських приписів у цілому суворо регламентувала створення і поширення «народних» видань, що стосувалося і тих з них, в яких факти з української історії вкладались у російські історіографічні побудови. У таких умовах у 1893 р., під час ювілейних святкувань 100-річчя приєднання Поділля до Росії, краєзнавці Павло Федорович Вікул (186?-1920?) і Олександр Іванович Тарнавський

(1830-1910) випустили свої книжки з історії Поділля [7; 11]. Ці брошури не були внесені до бібліографічних «народно літературних» оглядів, та й їх автори не спеціалізувались на випуску «народних» видань. Утім і праця П. Вікула, і підручник О. Тарнавського були призначені для «народу». І обидві пропагували нечуване – нехай і під маскарною ідеологічних штампів, але раніше не популяризовані сторінки українських регіонально-історичних досліджень.

Український вчений Лев Баженов у своїх дослідженнях актуалізував факт існування брошур П. Вікула та О. Тарнавського, визначив місце урочистостей 1893 р. у формуванні поділлєзнавства [3; 4]. У його роботах, а також у працях Юхима Сіцінського та Марини Палієнко вказані відомості про авторів видань [3, с. 189, 234; 4, с. 371-372; 9; 14, с. 336]. У цій розвідці буде зроблено спробу охарактеризувати обставини створення праць П. Вікула і О. Тарнавського, показати особливості популяризації в них історії Поділля.

Релігійний маркер був одним з основних чинників легітимації російської державної влади, тим більше на Правобережжі, де роль православної церкви підвищувалася через російсько-польське суперництво в нав'язуванні власної національної ідентичності мешканцям регіону. Російська влада, позбавлена лояльності місцевих землевласників (як правило, польського походження), робила ставку на підтримку російських адміністративних установ і церкви як основних провідників імперської політики. В умовах тривалої відсутності земських установ, звуженості об'єктів дії громадських об'єднань і приватних осіб «охоронницькі» дії влади у сфері народної просвіти і пошуках історичного обґрунтування російських претензій на регіон також сприяли укріпленню становища православної церкви. За результатами сучасних досліджень Вікторії Венгерської, церковно-науковим інституціям належала значна роль у справі прискорення «вписування» територій Правобережної України в «загальноруський», православний простір [5]. Активна наукова діяльність краєзнавців викликала потребу втручання урядових вищих церковних кіл, щоб використати їх працю у великодержавницьких цілях. У цьому відношенні широкомасштабні підготовка і відзначення у 1893-1897 рр. 100-річчя заснування Подільської православної єпархії і 100-річчя переходу Правобережної України під владу Росії стали показовими. Водночас ювілеї стали апогеєм краєзнавчого руху [3, с. 65, 68]. Церква санкціонувала проведення історичних досліджень у краї, організацію шкільної і позашкільної освіти, проведення ювілейних святкувань.

Набираючи суспільної ваги, церковні структури Поділля певною мірою унезалежнювались, сполучаючи статуси «оплоту самодержавства» та хранителя місцевих традицій, що з особливою силою уяскравили події відстоювання церковною владою краю мережі церковнопарафіяльних

шкіл перед нав'язуваними чиновництвом міністерськими школами, які мали стати «розсадником для розвитку російської грамотності і народності» [12, с. 4]. У 1870-х роках Подільська і Брацлавська єпископія на чолі з Преосвященними Іринархом, а згодом Леонтієм чинили затятий опір керівництву Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, включно з поїздками архієрея Арсенія до Москви, використанням особистих зв'язків тощо. З 1157 церковно-приходських шкіл, які існували у 1862 р., до 1881 р. церковні керманічі зуміли зберегти 620. А після прийнятих у 1884 р. нових правил для церковнопарафіяльних шкіл мережа знов зросла до 1334 шкіл у 1894 р. і залишалася однією з найбільших в імперії до кінця її існування [15].

Навряд чи це можна розглядати тільки як міжвідомчу боротьбу за засоби впливу на суспільство. Дослідник історії шкільництва Володимир Перерва відзначив «традиційність», «своєрідну народність» і меншу русифікаційну спрямованість «безнаглядних» церковнопарафіяльних шкіл Поділля – у розробленій єпископським начальством системі керування ними практично не залишилось місця державним інспекторам. Духовенство навіть у роки «валувщини» наважувалося хвалитися в єпархіальній пресі, що в церковних школах навчання ведеться трьома мовами – російською, церковнослов'янською та українською. Архієреї закуповували оптовими партіями заборонений у міністерських школах «Букварь южнорусский» Тараса Шевченка і дарували церковнопарафіяльним училищам; вміщували портрети Кобзаря в щоденниках. Генерал-губернатор Олександр Безак настільки не довіряв виховання майбутніх російських підданих «ополяченому» українському духовенству, що запропонував російському імператору виселити священників-українців і замінити їх вихідцями з Великої Росії. Виявилося, що навіть дітей-католиків у православних школах навчалось більше, ніж у державних [15]. У 1892 р. попечитель Київського навчального округу зазначав, що «керівники католицько-польської пропаганди», оберігаючи таємні польські школи, нерідко схиляли католицькі селянські громади до клопотань про відкриття церковнопарафіяльних шкіл [13, с. 16].

Не зовсім вписувалися в офіційно визначені рамки і очолені церквою регіонально-історичні дослідження. Л. В. Баженов доводить, що вже в першій половині XIX ст. на території Правобережної України під впливом ідей Тараса Шевченка, Михайла Максимовича та інших просвітників утворюються краєзнавчі осередки і гуртки, які займаються обслідуванням сіл і містечок, збором фольклорного та історичного матеріалу. У 1862 р. краєзнавці Поділля об'єдналися навколо ПЕВ, а у 1865 р. розпочав діяльність Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, під егідою якого був відновлений масовий збір історико-статистичних та етнографічних до-

відок, описів, документів. З 1891 р. серед почесних членів комітету були українські історики Володимир Антонович і Микола Петров [3, с. 39, 53, 64, 68]. У фондах Давньосховища в Кам'янці-Подільському у 1891 р. вивчав стародруки Михайло Грушевський, який надалі підтримував стосунки з Юхимом Сіцинським [2]. В академічній науці історія Поділля потрапляла не лише на сторінки «Історії Росії з найдавніших часів» російського історика Сергія Соловйова, але й знайшла відображення в працях Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова і Миколи Костомарова [4, с. 23-24]. Члени подільського краєзнавчого осередку активно співпрацювали з головним тогочасним осередком українознавства – часописом «Киевская старина».

П. Вікул і О. Тарнавський мали безпосередній зв'язок з православною церквою – за освітою, соціальним статусом, належністю до Подільського історико-археологічного товариства, дописами до ПЕВ тощо.

Павло Вікул був священиком, з 1892 р. – протоієреєм Кам'янець-Подільського православного кафедрального собору, з 1893 р. – завідувачем Єпархіяльної бібліотеки. У тому ж 1893 р. надрукував статтю про церкву в Бакоті, пізніше звертався до життєписів подільських архієпископів, архієреїв і вікарних (1897, 1902), історії братств (1904) [3, с. 70, 189].

Олександр Тарнавський теж мав церковну освіту (у 1870 р. закінчив Смоленську духовну семінарію), але пізніше отримав ще й право викладання російської мови, склавши іспити в Київському університеті. 38 років свого життя віддав педагогічній діяльності – викладав у Старокостянтинівському двокласному училищі, Острозькій вчительській семінарії; у 1886-1891 рр., проживаючи в Кам'янці, був інспектором народних училищ Подільської губернії, членом Подільської єпархіяльної училищної ради; у 1892-1907 рр. – директором Благівіщенської вчительської семінарії в Оренбурзькій губернії, з 1907 р. – директором Коростишівської вчительської семінарії на Волині, з 1910 р. – директором народних училищ Оренбурзької губернії. «Краткая история Подолии» була не єдиним написаним ним текстом «для народу». Працюючи в Оренбурзі, він видавав педагогічний журнал, де окрім дидактичних статей вміщував матеріали «для читання учнів і народу». Краєзнавчі публікації розпочав розвідкою з історії шкільництва (1880) у ВЕВ, протягом 1880-х рр. мав чотири публікації у КС, причому одна з них – на ювілейну тематику: «По поводу 50-летия Почаевской лавры» (1883). Ця ж стаття була дубльована у ПЕВ. Так само текст «Краткой истории Подолии» О. Тарнавський спочатку оприлюднив у вигляді статті у ПЕВ (1893) [6]. Утім, це ймовірно не всі його краєзнавчі розвідки – навіть після від'їзду до Оренбургу надсилав статті для розміщення в подільських виданнях. На думку Ю. Сіцинського, його колега в літературному слові вбачав «найкращий засіб впливу на душі людські» [9].

У брошурі П. Вікула немає згадок про опрацьовану ним літературу, а ось О. Тарнавський у передмові до свого підручника зазначив, що при написанні праці користувався «творами вчених людей». Наприкінці брошури зважився рекомендувати для прочитання лише одну працю – книгу М. І. Петрова «Подолья – историческое описание» (1891), видану за наказом Олександра III [11, с. 49].

Такий скупиий список рекомендованої літератури не може вводити в оману, адже в різний час О. Тарнавський не тільки співпрацював з КС, але й був кореспондентом Південно-Західного відділу географічного товариства. Належачи з 1890 р. до кола подільських краєзнавців, з 1902 р. став ще й членом Товариства дослідників Волині. Він не міг не бути обізнаним у напрацюваннях з регіональної історії. А у 1860-1890-х рр. на Поділлі з'явилася ціла серія важливих краєзнавчих видань: «Статистическое описание Подольской губернии» (1862) А. С. Демянєнка і Й. Й. Ролле; збірка документів «Материалы для истории Подольской губернии» (1885), впорядкована В. К. Гульдманом, Й. Й. Ролле і М. І. Яворовським; «Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания» (1889) В. К. Гульдмана; тритомник «Историко-этнографический очерк Подолии» (1875-1876), «Римское католичество и его епархия на Подолии», і «Подольский край: Очерк Подолии» (1876) М. В. Симашкевича; «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884); «Сборник статистических и этнографических сведений о Подольской епархии» (1893) В. М. Греченка та ін. Статті з краєзнавчої тематики друкувалися у ПЕВ, а з 1876 р. – ще й у «Трудах Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии» [3, с. 39-70].

У передмові до свого підручника О. Тарнавський сконцентрував всю суть драматичного парадоксу обох ювілейних книжок – бажання розповісти історію рідної землі і відсутність можливості зробити це поза межами офіційного дискурсу. Присвячуючи свою працю учителям і учням народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії, зазначав, що склав книгу «з горячим бажанням – допомогти вам: свідомо полюбити свою батьківщину, Подільську губернію; свідомо і гаряче дякувати Богу за те, що Він допоміг вашим прашурам, за допомогою православної віри, зберегти себе від ополячування і окатоличення; і свідомо ж і від всієї душі бути вдячними нашим самодержавним Государям Імператорам, які так багато зробили для всіх нас і для ваших прашурів». Підкреслював, що почувався б щасливим, якщо «ви, дорогі діти, ознайомившись з історією своєї батьківщини – Поділля, самим дорогим своїм багатством будете вважати св. православну віру і російську мову» [11, с. 3-4].

Фактично ідеологізована мета написання обох аналізованих подільських популярних історичних праць стала заporукою їх видання.

Урочистості на честь 100-річчя приєднання Поділля до Росії мали сприяти «відновленню пам'яті» мешканців Поділля. Як написав місцевий краєзнавець В. Греченко: «Всякого роду ювілеї, святкування, чествовання, релігійні процесії, як речово-рельєфні нагадування народу про його минуле, яке згладилось у пам'яті вже не одного, а кількох поколінь, є морально вивіщуючим началом, змушують нас озирнутись на пройдений шлях історичного життя, оцінити і зрозуміти смисл часу, що минув» [16, с. 25]. Під час молебнів, літургій, всенощних і хресних ходів «при великій кількості народу» згадувались російські імператори, церковні, цивільні і військові діячі, які працювали на Поділлі «на благо православ'я». Церкви були повні народу і учнів, яких, для участі в заходах, звільнили від занять. У Кам'янці відбулись «народні гуляння» з музикою, ілюмінацією, прикрашенням будинків прапорами, зеленню, килимами, царськими вензелями [16, 17-38].

Підготовку до урочистостей за два роки до їх проведення особисто очолив голова Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, єпископ Подільський і Брацлавський Димитрій (в миру історик Дмитро Іванович Самбікін). Особливу увагу приділив випуску відповідних історичних видань, зокрема, першої частини праці «Подольская епархия в настоящем и прошлом» та збірки історичних статей «К столетию воссоединения Подолии с Россией». Задля «усвідомленого відзначення пам'яті цієї події» в Кам'янці дозволили провести публічні читання «для народу і учнів», організовані вчителем І. К. Михалевичем. Для супроводу читань заздалегідь замовили 40 слайдів («туманних картин»), на що з місцевого бюджету виділили 120 рублів. Читання проводили в присутності єпископа і високопоставлених осіб, зі співами архієрейського хору в антрактах. 21 квітня на зібранні історико-статистичного комітету єпископ Димитрій роздав присутнім ювілейні друковані матеріали, серед яких була і брошура П. Вікула «Прошедшее Подолии» [16, с. 23-24]. Ця ж робота потрапила на сторінки ПЕВ і збірника «К столетию воссоединения Подолии с Россией» [6; 8]. Свою книжечку П. Вікул призначав для широкого загалу, видавши її своїм коштом у кількості 10 000 екземплярів частково для «дешевого розпродажу» (по 10 копійок), частково – для безкоштовного роздавання переважно «простому народу» [16, с. 26]. Ймовірно вона мала попит і схвалення, адже була перевидана мінімум двічі [7].

На жаль, не вдалось знайти відомості про тираж «Короткой истории Подолии» і використання видання в школах. Добре, якщо ця книга таки потрапила до шкільних бібліотек, адже загальна ситуація доступу подільського селянства до «просвітницької» літератури була незавидною. У 1899 р. у жодному з видів шкільних бібліотек, які були основним каналом поширення «просвітницької» літератури серед селянства, книжкові фонди

не могли похвалитись кількістю книг [18]. Церковнопарафіяльні бібліотек містили переважно богослужбову літературу [1, с. 51-53].

Якщо вихід брошури П. Вікула уможливило його кар'єрне просування в церковній єрархії, то педагог О. Тарнавський міг сприяти виданню своєї праці завдяки своїй громадській праці і особистим контактам. За згадками Ю. Й. Сіцінського, за часів проживання в Кам'янці-Подільському Олександр Іванович приймав активну участь у різних просвітницьких і благодійницьких установах, постійно відвідував зібрання Подільського єпархіального історико-археологічного комітету в Преосвященного Димитрія і «був близький до духовних начальницьких кіл». Зв'язків з подільськими діячами він не поривав навіть після закінчення служби на Поділлі [9].

Центральною віссю робіт П. Вікула і О. Тарнавського стало підготування доказів «російськості» і «православності» краю, який кілька століть терпів іноземне панування і гоніння «за віру і народність», весь час «відчуваючи» зв'язок з Великоросією, до якої «тягнувся» як до «свого центру». Події вмонтовувались у штучно створену лінію безперервної тяглості православних і російських традицій; боротьби з польською присутністю в регіоні та її наслідками.

Загальна схема викладу в цілому відповідала сформованим риторичним стандартам опису української історії в російській інтерпретації. Історію краю обидва популяризатори почали зі згадки про слов'янських пращурів та потрапляння краю під владу київських, а пізніше галицьких князів «з дому св. Володимира», тяготи мешканців краю за часів татарського володарювання. Підкреслили толерантне ставлення до православної віри татарів і «темних» литовців. «Роковим» наслідком шлюбу Ягайла з Ядвігою назвали розпочату російсько-польську боротьбу, яка «з перемінним успіхом червоною ниткою проходить крізь всю історію Поділля». Неодноразово повертались до процесів «прискорення ополячування та окатоличення» протягом XV-XVIII ст. В одному ключі характеризували події гайдамачини, Коліївщини, розділів Польщі та «мудрої» політики Катерини II, яка «протягнула руку допомоги» гнобленим мешканцям Поділля.

Разом з тим краєзнавці популяризували чимало конкретної інформації про минуле Поділля: вказали давню назву краю – Пониззя, писали про уличів і тиверців, окреслили різні траєкторії розвитку Східного Поділля (Брацлавщини) та західної частини краю. У ракурсі «окатоличення», але згадували про заснування на початку XV ст. у Кам'янці католицької кафедри, появу в краї домініканців, францисканців, бернардинів, кармелітів, тринитаріїв та ін., і детальніше – про освітню і видавничу діяльність єзуїтів і василіан. Вказавши на велику кількість стародавніх православних монастирів та церков на Поділлі в різні часи,

П. Вікул і О. Тарнавський частково популяризували накопичену краєзнавцями інформацію про ці культурні споруди. Вказані відомості мали підтверджувати «російськість» території, але їх оприлюднення сприяло ознайомленню широких кіл читачів з культурно-історичною спадщиною рідного краю. Те саме стосувалось і спопуляризованих ними відомостей про особливості історії православної церкви у краї з кінця XVIII – протягом XIX ст.: налагодження церковного управління, діяльності єпископів, відкриття церквою навчальних закладів.

«Прошедшее Подолии» виглядає значно тенденційнішим за роботу О. Тарнавського: ідеологічні штампи і кліше, схематичний опис подій за-тмарює наявність оригінальних фактів з історії Поділля [7, с. 14-15]. П. Вікул брав активну участь в організації і проведенні урочистостей 1893 р., мав представляти офіційну точку зору на події, глорифікуючи російські успіхи з загарбання краю. На цьому він наголошував і у своїй промові перед панахидою 20 квітня, напередодні ювілейних святкувань [16, с. 1-6].

О. Тарнавський у своїх описах історії Поділля здається розкутішим і сміливішим. Краєзнавець оздобив свою оповідь надзвичайною, як для тодішнього «народного» видання, кількістю фактичного матеріалу з історії краю. Вказав чисельність різних етнічних груп серед мешканців Поділля, окреслив сучасну йому територію губернії з указанням всіх повітів; описав значні міста; територіальні межі Поділля в давнину (включно з частинами сучасних йому Волинської, Херсонської і Київської губерній та Галичини). Уточнив, які з сучасних йому повітів складали історичне західне і східне Поділля, навів історичні назви різних частин регіону. Популяризуючи давню культурну історію краю, згадав про Збруцького ідола, назвав наявні костьоли, католицькі та уніатські монастирі та церкви.

Підкорення улівців і тиверців київськими князями пов'язав з походами князя Ігоря. У тому числі подав «неканонічну» для офіційного популярного історіописання звістку про те, що після цих походів улівці перейшли з Дніпра до межиріччя Бугу і Дністра і поселились там подалі від нападів київських князів. Ці племена не утворили самостійного князівства, бо жили на шляху міграцій кочовиків, а «підкорив» їх вже князь Володимир.

О. Тарнавський розповів про потрапляння Пониззя до складу Галицько-Волинського князівства, зазначив зв'язок між князівсько-боярськими протиріччями і втручанням у внутрішні справи держави поляків і угорців. На прикладах пояснив династичне підґрунтя зазіхань на галицько-волинську спадщину литовських князів і польських королів, хоча й відзначив, що останні робили це заради «матеріальної вигоди і поширення римсько-католицької віри». Розповів про «війну Польщі і Литви через Поділля», перипетії польсько-литовських препродажів частин Поділля.

В традиційному ключі О. Тарнавський згадав про «захисників православ'я» після 1569 р. – братчиків, українських ктиторів та галицько-подільських церковних ієрархів, однак їх культурно-просвітницьку діяльність ілюстрував місцевим матеріалом. Події козацької революції знов-таки розглядав крізь оптику подільської історії, змальовуючи походи в краї козацьких та польських загонів; боротьбу за місцеві фортеці, селянські протести; утворення на Поділлі козацького полкового врядування; переселенський рух на територію Слобожанщини. Розповів про нові хвилі міграцій подолан на початку XVIII ст., повстання козацьких полковників, короточасне відновлення козацького устрою в краї.

Немає відомостей щодо того, чи усвідомлював О. І. Тарнавський, скільки «неканонічного» матеріалу оприлюднює, чи були в нього труднощі з отриманням цензурного дозволу (а він був отриманий 17 липня 1893 р.) і поширенням видання. Але фактично він лише переносить вже випрацюваний спосіб написання краєзнавчих праць з історії Поділля в царину популяризаторства. Приміром, у своїй статті «Переход г. Каменца-Подольського под Российскую Державу 21 апреля 1793 года» в ювілейному збірнику статей (1893) Ю. Й. Сіцинський теж обґрунтовує думку про давню приналежність краю до російської держави [17, с. 105].

Це були перші відомі нам популярні праці з регіональної української історії. У російській ліберальній педагогічній думці тільки під час Першої світової війни з'являються теоретичні обґрунтування необхідності внесення сюжетів місцевої історії до навчальних видань. Між тим, на Правобережжі ідеї про необхідність викладання місцевої історії у 1912 р. також висловлював священик Петро Качоровський, який на сторінках ВЕВ замість курсів з російської історії, географії та природознавства запропонував викладати «свою рідну історію» – історію Волині. З огляду на політичні і цензурні обставини обґрунтовував свої патріотичні пропозиції майже в той самий вітійоватий спосіб, що і подільські краєзнавці: «Цей предмет мав би місіонерське значення, адже вказав би, як твердо стояли наші предки за віру, мав би і національно-патріотичне значення, адже вказував би, що може відбутись у випадку, якщо б Волинь перестала належати Росії. Звісно, підручник історії Волині має бути складений у зв'язку з історією Малоросії і короткою історією Росії і мусить мати виключно виховне значення» [10].

Автори «Прошедшего Подолии» і «Краткой истории Подолии» зробили всі необхідні декларативні заяви на підтримку російської історичної політики. Під прикриттям вірогідданських присвят популяризували частку регіональних досліджень української історії, закритих для широкого кола читачів у жорстко контрольованій «народній» літературі. Спосіб

популяризації носив такий самий двоїстий характер, як і вся просвітницька діяльність православної церкви на Поділлі.

### Список використаних джерел та літератури

1. Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 16. – С.51-63.
2. Баженов Л. В. Здружені історією Поділля / Л. В. Баженов // Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: «Поділля», 1994. – Ч. 1. – С. 15-20.
3. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
4. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців: XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: б. в., 1993. – 480 с.
5. Венгурська В. О. Церковно-археологічні та єпархіяльні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії / В. О. Венгурська // Режим електронного доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6519/1/%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-E%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звертання: 28.02.2017.
6. Викул П. Прошедшее Подольи (По поводу столетия воссоединения Подолья с Россией) / П. Викул // ПЕВ. – 1893. – №1. – С. 1-12.
7. Викул П. Прошедшее Подольи. По поводу столетия воссоединения с Россией. 1793-1893 / П. Викул. – Каменец-Подольск, 1893. – Изд. 2. – 64 с.
8. Викул П. Прошедшее Подольи (по поводу исполнения столетия воссоединения Подольи с Россией) / П. Викул // К столетию воссоединения Подольи с Россией. – Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1893. – С. 1-31.
9. Е. С. [Сіцінський Ю.]. Александр Иванович Тарнавский / Е. С. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 417-418.
10. Качоровский Петр. Об утилитарно-практическом направлении церковной школы / П. Качоровский // ВЕВ. – 1912. – 10 мая (№20). – С. 423-424.
11. Краткая история Подольи, в вопросах и ответах. Для учащихся в народных училищах и церковно-приходских школах / сост. Александр Тарнавский. – Каменец-Подольск, 1893. – 50 с.

12. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1889 год. – К., б.г. – Разные пагоны.
13. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1893 год. – К., б.г. – Разные пагоны.
14. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 380 с.
15. Перерва В. С. Церковно-шкільна «революція» у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці / В. С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 18. – С. 29-39.
16. Празднование столетия воссоединения Подольи с Россией. 1793-1893. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. – (2), 39 с.
17. Скрипник А. Ю. Ю. Й. Сіцінський про приєднання Поділля до складу Російської імперії та імперську політику в краї / А. Ю. Скрипник // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. пр. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 104-108.
18. Соломонова Т. Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т. Р. Соломонова // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.
19. Тарнавский О. Краткая история Подольи в вопросах и ответах / О. Тарнавский // ПЕВ. – 1893. – № 28-42.

### Список сокращений

ВЕВ – Волынские епархиальные известия.  
 ПЕВ – Подольские епархиальные известия.  
 КС – Киевская старина.